

ЕКСЛІБРИСНА ШЕВЧЕНКІАНА
У ФОНДАХ ЛЬВІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ
БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В. СТЕФАНІКА

Лариса Купчинська

*науковий співробітник відділу наукових досліджень творів
образотворчого та музичного мистецтва
Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів
ЛННБ України ім. В. Стефаника, канд. мистецтвознавства*

Статтю присвячено Шевченківській темі в екслібрисах, які зберігаються у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. Розкрито дві основні групи, які вони формують. Подано їх відмінні риси, обумовлені суспільно-історичними обставинами. На прикладі фондів творів другої половини ХХ ст. розглянуто ряд художніх образів, які найчастіше в них зустрічаються. Доведено, що кожен отримав авторську інтерпретацію на базі ґрунтовного переосмислення життя і творчості Т. Шевченка з огляду на актуальні проблеми часу. Книжкові знаки з фондів бібліотеки належать до цінних зразків українського образотворчого мистецтва, є кращим прикладом магістральної лінії розвитку української культури.

Ключові слова: *Тарас Шевченко, образ, екслібрис, український народ, національна свідомість.*

The article is devoted to the Shevchenko's theme in the ex libris which are stored in the funds of the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv. Two main groups which they form have been revealed. Their distinctive features due to socio-historical circumstances have been presented. As an example of archival books of the second half of the XX century

a number of artistic images, which are most often encountered in them has been considered. It has been proved that everyone had received an author's interpretation on the basis of a thorough rethinking of T. Shevchenko's life and work in view of the actual problems of the epoch. The book marks from the Library's funds are valuable examples of Ukrainian fine arts and are the best example of the main line of the development of Ukrainian culture.

Keywords: Taras Shevchenko, image, ex libris, Ukrainian people, national consciousness.

Статья посвящена Шевченковской теме в экслибрисах, которые хранятся в фондах Львовской национальной научной библиотеки Украины имени В. Стефаника. Раскрыто две основные группы, которые они формируют. Поданы их отличительные черты, обусловленные общественно-историческими обстоятельствами. На примере фондовых произведений второй половины XX в. рассмотрен ряд художественных образов, которые чаще всего в них встречаются. Доказано, что каждый получил авторскую интерпретацию на базе основательного переосмысления жизни и творчества Т. Шевченко, учитывая актуальные проблемы времени. Книжные знаки из фондов библиотеки принадлежат к ценным образцам украинского изобразительного искусства, являются лучшим примером магистральной линии развития украинской культуры.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, образ, экслибрис, украинский народ, национальное сознание.

Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника (ЛННБ України ім. В. Стефаника) належить до одних із небагатьох в Україні утримувачів цінних мистецьких творів XV–XXI ст. [7; 8]. До збірки бібліотеки входять й екслібриси. Сьогодні їх налічується близько 18 000 одиниць. Частина їх походить з довоєнних мистецьких збірок. Серед них — Олександра Батовського (Віктора Баворовського) та Музею ім. Любомирських. У 1960-х рр. до поповнення фондів книжковими знаками спричинився Ярослав Янчак. Згодом, упродовж багатьох років, починаючи з 1967 р., про це дбав Степан Костюк. Він налагодив тісні контакти з відомим колекціонером Володимиром Вітруком, а також багатьма художниками і мистецтвознавцями, які подарували бібліотеці десятки творів. У 1990-х рр. до збагачення фондів книжковими знаками долучилася директор бібліотеки Лариса Крушельницька. На її ім'я надходили твори від митців з різних куточків України. Великою

мірою завдяки їй у 2006 р. до бібліотеки надійшла колекція книжкових знаків, яку зібрали Іванна і Мар'ян Коці, а у 2014 р. — збірка Степана Давимуки.

Екслібриси, які є невід'ємною частиною фондів ЛННБ України ім. В. Стефаника, хронологічно охоплюють XIX — початок XX ст., один із найскладніших періодів в історії українського мистецтва. Будучи тісно зв'язаними з книжкою, вони увібрали в себе чимало історико-побутових даних, які відображають не тільки історію формування тих чи інших бібліотек, бібліофільські традиції, а й характер епохи у широкому її значенні. Це стало можливим великою мірою завдяки необмеженим образотворчим можливостям книжкового знаку, найперше художнім, або, так званим, сюжетним. Їх образно-змістове та художньо-композиційне багатство якнайкраще розкривають життя і діяльність людини, дають уявлення про ідейно-естетичні пріоритети суспільства. Вони актуалізують вивчення окремих мотивів, найперше тих, що відображають самосвідомість українців у цілому.

Дослідження фондів ЛННБ України ім. В. Стефаника дає змогу виокремити групу екслібрисів, які художники виконували у зв'язку з прагненням увічнити образи геніїв людства, світочів українського народу, письменників і вчених, які були очільниками української нації. «Не лєнінів, не сталінів, не гітлерів народжувала наша нація, а Шевченка, Франка, Лєсю Українку, Маланюка, Багряного, Барку — і несть їм числа. Якраз цим — хоч і страждали ми віками бездержавністю — вигідно відрізняємося від інших народів як психоетнічний тип, вихований не солдафонською грубістю, а високими гуманістичними ідеями» [5, с. 139].

Тарас Шевченко був і залишається одним із найдієвіших чинників єдності українства. Його спадщина стала духовною опорою для національно-патріотичних сил [18, с. 197]. Сьогодні історія світової культури не знає іншого такого імені, іншого такого поета, творчість якого, переживши такий значний історичний відрізок часу, дійшла б до нас такою популярною, ідеологічно актуальною і художньо-масовою [11, с. 125].

У фондах ЛННБ України ім. В. Стефаника є дві історично обумовлені групи екслібрисної Шевченкіани. Перша з них відображає початки її розвитку у Львові, пов'язані з діяльністю організацій,

що носили ім'я Т. Шевченка. До неї входить невеличка овальна печатка з написом «Бібліотека наукового товариства імени Шевченка», розміщеним трьома рядками. Важливо, що вона використовувалася від часу створення Товариства. Тоді як інші («Бібліотека наук. тов. ім. Шевченка у Львові», «З бібліотеки Наукового Товариства імени Шевченка у Львові : Знак: III. II.» у три рядки, «Бібліотека наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Рукописний відділ. Архів І. Франка» у п'ять рядків) з'явилися пізніше.

Крім того, у фондах ЛННБ України ім. В. Стефаніка зберігаються унікальні книжкові знаки зламу XIX–XX ст. Це невелика печатка «Шкільна бібліотека дівочої школи ім. Шевченка у Львові» та наклейка «Бібліотека виділової дівочої школи ім. Шевченка у Львові».

Другу групу екслібрисної Шевченкіани у фондах ЛННБ України ім. В. Стефаніка формують твори, які постали у другій половині XX ст. Їх художники виконували в основному в переддень ювілеїв Т. Шевченка — у 1961, 1964 і 1989 рр. У зв'язку з ювілейними датами у періодичних виданнях з'явилися і перші їх репродукції [1, *чис.* 2, 4].

Помітним поштовхом у розвитку екслібрисної Шевченкіани слугували виставки. Першу з відомих організував В. Вітрук. Вона відбулася у Львові в 1984 р. [22, *с.* 6] і присвячувалася 170-літтю від народження Т. Шевченка. Одночасно була організована виставка «Шевченко в екслібрисе» у Вільнюсі [2]. Там її підтримав В. Манжуло, колекціонер книжкового знаку, який народився в Україні на Вінниччині [15, *с.* 89]. Згодом були підготовлені інші виставки, зокрема у 1986 р. — «Шевченкіана в книжкових знаках» з колекції голови Харківського клубу екслібрисистів М. Молочинського. До 173-ліття у Лебединській філії Сумського художнього музею відкрили виставку «Наче він жив у Лебедині». На ній експонувалися екслібриси, які подарував сумський колекціонер О. Кузьменко [12, *с.* 91]. До числа знакових виставок належить «У вінок Кобзареві», присвячена 175-річчю від народження Т. Шевченка. Організована у Києві, вона охопила понад 300 експонатів [22, *с.* 5]. Згодом її показали у Канаді, Чехословаччині, Польщі, а також багатьох містах України. Авторами екслібрисів в основному були українські графіки. Меншу частку експонатів виконали художники з інших країн. До виставки вийшов каталог [22], який із

доповненнями був перевиданий у 2008 р. [21]. До нього увійшло понад 390 книжкових знаків 109 митців [21, с. 7]. 175-ліття Т. Шевченка відзначили Київський клуб «Екслібрис», підготувавши на базі збірки М. Потапової виставку у відділі мистецтв Центральної міської бібліотеки ім. Лесі Українки (50 одиниць, 25 авторів). У Чернівцях у виставковому залі обласної організації Співки художників України експонувалося 150 екслібрисів з колекцій О. Криворучка та І. Балана. Водночас у Літературному музеї Прикарпаття, що в Івано-Франківську, художник П. Прокопів організував виставку, на якій представив з власної збірки 400 екслібрисів 200 авторів. Він підготував і видав каталог виставки [15, с. 89]. У Городищі Черкаської області в районному Палаці культури були представлені екслібриси із зібрання московського журналіста В. Бакуменка, у Дніпропетровську — із зібрання голови міського клубу екслібриса та графіки «Кобзар» В. Хвороста, на Покутті Івано-Франківської області відбулася виставка ліногравюр та екслібрисів «Струни Кобзаря» (Е. Храпко). Широкий резонанс 175-літнього ювілею спричинився до видання добірки кишенькових календарів-щомісячників «Т. Г. Шевченко в екслібрисах українських художників». До неї увійшли твори О. Мікловди (два), А. Гаринського, В. Хвороста, П. Прокопів (два), В. Усолкіна, І. Балана, Б. Гурмана (два), Ю. Процана і Г. Сергєєва [19]. До 190-літнього ювілею Т. Шевченка у київському Музеї книги і друкарства України відкрилася виставка екслібрисної шевченкіани з колекції П. Нестеренка (241 одиниця) [12, с. 91].

Не менше значення у розвитку екслібрисної Шевченкіани відіграли колекціонери літературних творів Т. Шевченка. Серед них — Антон Бурлачук, який у рідному селі Скибинці (Тегіївський р-н Київської обл.) створив Музей Шевченкіани на основі збірки видань Т. Шевченка (понад 500 одиниць). Для нього художники Д. Мірошниченко, Б. Пастух та ін. виконували книжкові знаки. Не менш показовим колекціонером виявився Євген Артеменко з Харкова: маючи багату підбірку шевченківських видань, він замовляв для неї екслібриси, у тому числі у Г. Кореня, М. Молочинського, В. Перевальського, В. Усолкіна [10, с. 13]. Разом вони стали підґрунтям Музею «Кобзаря» Т. Шевченка, відділу Черкаського обласного краєзнавчого музею.

Сьогодні Шевченкіана в екслібрисі нараховує близько 1 000 од., але у фондах ЛННБ України ім. В. Стефаника є тільки невелика їх частина — майже 300 од. Тим не менше, вони кращим чином відображають творчі пошуки митців у напрямі розкриття Т. Шевченка як знакової фігури — поета, художника, філософа, пророка, вождя, батька, захисника, бунтівника, ідеологічного символу [3] — і використання дуже різних символічно-алегоричних образів.

Більшість екслібрисів можна охарактеризувати як портретні. Їхньою джерельною основою слугують автопортрети Т. Шевченка. Із ранніх — ті, що виконані взимку 1840–1841 рр. (Буга І. «Шевченкіана В. Вітрука», 1964; Гурман Б. «Шевченкіана В. Вітрука», 1983; Яців М. «Ex libris Р. Василика», 1988), 23-26 листопада 1843 р. (Гурман Б. «Ex libris Миколи Петренка», 1984), кінець серпня 1845 р. (Б. Дубчак «3 книг вдячних школі випускників р. 1972», 1972). Пізніші — ті, що постали на засланні. Найперше це той, що він виконав в Орську 23 червня — грудні 1847 р. (Криворучко О. «Шевченкіана Івана Балана», 1984; Мірошніченко Д. «Шевченкіана В. Вітрука», 1983) всупереч забороні писати і малювати, у перший рік заслання, коли, сидячи в Орській фортеці, мріяв про майбутню волю, тоді, коли дніпрові гори стали тим місцем, куди збирався принести і покласти «замучене і поточене горем серце», а маленька хатина на цих «окрадених Дніпрових горах» здавалася йому найбільшим досягненням його майбутньої вільної долі. Він одягнений у солдатський мундир і кашкет, на околиці якого напис «З. Р.». У його обличчі й широко розплющених очах нескореність і глибока печаль, велика сила волі і безмежність муки [14, с. 222]. Отримавши його, Андрій Лизогуб написав у відповідь: «Превелькая Вам дяка и за лист и за Вас; тилько важко на вас дывыгысь» [24, с. 3, іл. 1]. У полі зору художників перебували й інші автопортрети Т. Шевченка часу заслання. Один з них створений в Оренбурзі 29 листопада 1849 р. (Гурман Б. «Із колекції Ю. Кучабського», 1984; Неизвестний Ю. «Книга Юрия Неизвестного», б. р.). Найчастіше художники зверталися до пізніх автопортретів Т. Шевченка, створених головним чином у 1859, 1860 і 1861 рр. Вони тяжіли до переосмислення емоційно насичених і складних його років між поверненням із заслання і смертю. Звертаючись до його образу, переймалися

новопосталими його планами, яким так і не вдалося здійснитися через брак сил і часу: придбання власної хати над Дніпром і одруження, що виникали з органічної потреби, обумовленою суто народною основою його розуміння життя і багатолітньою самотою на чужині. Поза їхньою увагою не залишилася його інтенсивна праця у напрямі більш повного видання своїх творів, а також сумне передчуття, що змушувало його завершувати розпочаті справи. У жовтні і листопаді підготував рукопис «Букваря», який був початком реалізації давнього, ще кирило-мефодіївського плану створення елементарних підручників. За ним мали появитися лічбарифметика, етнографія, географія і нарешті історія України. 4 січня 1861 р. він, будучи вже важко хворим, почав розсилати перші його примірники (Букварь Южнорусскій; С.-Петербургъ : Друкарня Гогенфельда, 1861). Іншим своїм досягненням вважав вихід 10 січня 1861 р. у Петербурзі першої книжки українського журналу «Основа», яку підготували колишні кирило-мефодіївці — П. Куліш, В. Білозерський, М. Костомаров. Вона містила п'ять його поезій. У наступних була надрукована збірка творів Т. Шевченка під заголовком «Кобзар», які називають четвертим його виданням. Серед них і ті, які публікувалися вперше: «Іван Гус», «Неофіти», п'єса «Назар Стодоля». Окреме місце митці відвели переосмисленню його мистецької спадщини тих років, його тяжінню до вдосконалення власної техніки гравірування. За короткий час він виконав більше тридцяти офортів на підставі картин Рембрандта ван Рейна, Бартоломе Естебана Мурільйо, Карла Брюллова і власних композицій. У цій техніці він досяг високого рівня і це принесло йому найвищий академічний ступінь — академіка гравюри. Емоційним напруженням цього часу вражають перші 36 рядків його останнього поетичного твору: «Чи не покинуть нам, небого, моя сусідонька убога, вірші нікчемні віршувати». Написаний на порозі смерті на звороті і лицевому боці пробного відбитка офорта автопортрета 1860 р., він закінчується знаменною візією: «Благослови мене, друже, Славою святою!..». Безумовно, серед них і «Автопортрет зі свічкою» 1860 р., виконаний з автопортрета 1845 р. (місцезнаходження невідоме). До нього зверталися М. Бондаренко («Шевченкіана Францевої Н. П.», б. р.), І. Крислач («Шевченкіана Романа Лубківського», б. р.).

Усі ці автопортрети посіли вагоме місце в історії української культури. Ніхто з дослідників не обходив їх своєю увагою, мистецтвознавці схильні вважати, що автопортрети, виконані під час заслання, різоче відрізняються від попередніх «драматичною наснаженістю і емоційною заглибленістю образів» [17, с. 326]. Прагнення автора до розв'язання образу в єдності з просторовим середовищем, із застосуванням складного тонально-світлотіньового моделювання постаті і тла дали можливість увиразнити багатство внутрішнього світу людини, суперечливості у відношеннях переживань героя і його оточення. Для пізніх автопортретів Т. Шевченка характерний різний рівень проникнення в душевний стан і різні психологічні завдання. В усіх без винятку випадках вони заворожують тонким і виразним штрихом, творчим переосмисленням світлотіні. Бокове освітлення повсякчас виступає основним виразником внутрішнього стану людини, воно падає на високе чоло, затінює характерно заглиблені очі, вириває із загальної темної гами білий комірець. В автопортретах пізніх років вражає погляд. У ньому розкривається трагедія вистражданої, але духовно непохитної, вірної своїм ідеалам людини. Подібні ноти звучать і в останньому автопортреті 1861 р., де художник не ховається під маскою, під вмілою позою безжалісних слідів тяжкої недуги, а безпристрасно фіксує хворобливу набряклість обличчя, душевну втому. Проте всю увагу забирає невідривно-довгий погляд сумних очей, що дивляться вдалечінь [17, с. 327].

Пошук найточнішого, найповнішого відображення внутрішнього стану Т. Шевченка, зафіксованого ним у кожному з автопортретів, для більшості художників був надзвичайно важким. У багатьох випадках у їхньому творчому доробку є по декілька варіантів портретів великого Кобзаря. Кращим чином це ілюструє твір 1983 р. «Шевченкіана В. Вітрука», який належить Богдану Гурману. Автор зважає пропорції обличчя Т. Шевченка відносно інших елементів композиції. Детально продумує в ньому кожен штрих, водночас вирішуючи дві проблеми: розкрив світло самого образу і надав йому природного звучання. Митець акцентував увагу на виразі очей, а головно на пряму погляду, який у закінченому вигляді звернений убік і поглиблює емоційне напруження. Подібне переосмислення Кобзаря зустрічаємо в інших знаках. В одних він постає обтяженим внутрішніми імперативами громадянського обов'язку,

в інших — принижений солдатчиною, але завжди нескореним, просвітителем і пророком.

З-поміж багатьох екслібрисів, в яких головним мотивом є автопортрет Т. Шевченка, виділяється книжковий знак Абрама Мистецького, виконаний для Володимира Вітрука (1980). У його композицію входить три різночасові автопортрети Т. Шевченка: зима 1840 р. — 1841 р., 23 червня — грудень 1847 р. і 14 березня 1860 р.

Працюючи над портретом Т. Шевченка в екслібрисі, художники опиралися також на його фотографії. Відомо про одинадцять фото, але збереглося лише десять. Перше було зроблене на прохання М. Дорохової 30 березня 1858 р., можливо у Г.-Й. Денъера [20]. На ній поет з бородою, у шапці й кожусі. Друга фотографія зроблена в ательє І. Досса у 1858 р., на ній Т. Шевченко зображений без головного убору, в білій сорочці і темному піджаку. Третя світлина зафіксувала Т. Шевченка у смушковій шапці й кожусі, з поголеною бородою, зроблена у квітні 1859 р. у Г.-Й. Денъера. 1859 р. поет ще раз фотографувався у Г.-Й. Денъера — разом із своїми друзями, серед них — Г. Честахівський, брати О. та М. Лазаревські і П. Якушкін. До 1859 р. належить ще одна фотографія Т. Шевченка, на ній поет зображений у повний зріст, у смушковій шапці, кожусі і з палицею. Виконав його, очевидно, також Г.-Й. Денъер. Під час перебування у Києві 1859 р. поет тричі фотографувався у І. Гудовського. На першій світлинці зафіксоване зображення, де він сидить на стільці у білій сорочці з темною краваткою і темному піджаку, на другій — сидить на стільці біля столу в білому полотняному костюмі з палицею в руках, і на третій у фотооб'єктив потрапило погруддя поета у білому костюмі з нахиленою вліво головою. Дві останні світлини поета (в чорному костюмі, білій сорочці з чорною краваткою; разом з Г. Честахівським) невідомий фотограф виконав наприкінці 1860 р. або на початку 1861 р. Усі вони належать до останніх років життя Т. Шевченка. Деякі з них слугували основою появи автопортретів художника, офортів 1860 р. Практично всі вони стали джерельною базою для творчості багатьох художників. До фотографії 1858 р., зробленої в І. Досса, зверталися О. Бобров і В. Касіян. Найпопулярнішою була світлина 1859 р., виготовлена у майстерні Г.-Й. Денъера. Ще при житті Т. Шевченка з неї на прохання Пантелеймона Куліша Лев Жемчужников замовив у Парижі в Адольфа

Мульєрона літографію (1859) [26, с. 34]. Її у своїх творах використовували М. Мурашко і Ф. Красицький.

Вивчення екслібрисної Шевченкіани не завжди дає підстави виявити першоджерело творчих інспірацій художників. Це доводиться говорити тоді, коли книжкові знаки, які містять автопортрет Т. Шевченка, вважаються найціннішими [10, с. 12]. Усе пояснюється творчою індивідуальністю митців. Не менш важливу роль відіграють також композиційне вирішення твору, його обрамлення і допоміжні елементи.

До портретної екслібрисної Шевченкіани слід зарахувати також твори, які містять зображення голови (до плечей) Т. Шевченка у старшому віці без головного убору у профіль. Виконуючи їх, художники могли використовувати «Портрет Тараса Григоровича Шевченка у профіль» (туш, перо) із звороту записки художника Рудольфа Жуковського до Т. Шевченка від 28 квітня 1859 р. [25, с. 106, 107]. З нього в 1911 р. у Москві були зроблені емальовані жетони [13, с. 40]. Ці художники рівно ж могли звертатися у своїй практиці до плакетки, яку 1904 р. виконав Михайло Парашук. У цьому випадку не менш вагомим джерелом для митців є твори 1911 р., авторство яких належить Михайлу Гаврилку. Це металевий медальйон (різних відтінків) і плакетка, відома у гіпсі й металі*. Сьогодні вони зберігаються у багатьох приватних і державних збірках України та поза її межами [6, с. 62, 64]. Були й інші зразки [27]. Гіпотезу частково підтверджує порівняння іншого металевого медальйона, який у 1911 р. виконав М. Гаврилко [6, с. 61], з екслібрисом «Із книг Володимира Степановича Савонька» (1936), що належить грузинському художнику Ладо Цілоسانی. Композиція в обох випадках замкнена в овал. У її центрі — профіль голови Т. Шевченка у смушевій шапці. Книжковий знак певною мірою є дзеркальним відображенням більш раннього твору. Навколо головного елемента графік подав вінок з квітів, який містить текст: «Із книг Володимира Степановича Савонька».

* Додаткову інформацію про іконографію плакетки, яку виконав М. Гаврилко, давали дві листівки 1911 р. У фондах Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка зберігається подібний до однієї із них плакат з написом «1861–1911 : Будеш Батьку панувати, поки живуть люди». У нижньому правому куті — криптонім «О. Н.».

Доповненням до групи портретних екслібрисів слід вважати ті з них, композиція яких включає зображення кобзаря. Він має символічне значення, приховане у назві збірки поетичних творів Т. Шевченка — «Кобзар». Збірка вийшла в 1840 р. у Санкт-Петербурзі завдяки сприянню Євгена Гребінки, до неї входило вісім творів. Її епіграфом став твір «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами...». Форзац збірки прикрашає офорт Василя Штернберга. Центральний його образ — кобзар, якого супроводжує хлопчик-поводир, і дав назву виданню. Відомо, що після виходу збірки Т. Шевченка почали називати Кобзарем, а поет — псевдонім «Кобзар Дармограй». З-поміж усіх виділяється екслібрис, який у 1984 р. для І. Біди виконав Василь Семенюк. Автор перейняв ідею безпосередньо від першого видання «Кобзаря». Присутність кобзаря в окремих книжкових знаках утверджує зображення бандури, або напис: «Кобзар», який не має прив'язки до книжки.

Серед екслібрисів велику популярність мають ті, в основі яких лежать літературні твори Т. Шевченка. У багатьох використовуються зображення збірки «Кобзар», яку називають Біблією, бо вона своїми ідеями, гуманістичною спрямованістю і пропорційним співвідношенням національного й інтернаціонального залишається актуальною впродовж століть [16, с. 112]. Вона подається як книжка, на корінці або обкладинці якої вміщено напис: «Кобзар», або «Гарас Шевченко. Кобзар». Окремі нагадують першовидання збірки. Проте є декілька, на обкладинці яких можна прочитати інші назви, зокрема «Гайдамаки». До такого типу можна зарахувати і ті знаки, у межах яких є розгорнута книжка з окремими цитатами певного літературного твору Т. Шевченка. Найчастіше стикаємося з рядками: «Учіться, брати мої», або ж «Учіться, брати мої, думайте, читайте» і т. д. Проте є декілька, які інформують про ілюстраторів «Кобзаря», або окремих творів, які є невід'ємною його частиною. Заслуговує на увагу «Кобзар В. Седляра», який виконав Петро Малишко у 1989 р., пропам'ятний знак з нагоди 90-ліття від народження художника. Відомо, що він появився до 70-річчя смерті Т. Шевченка у 1931 р. у харківському видавництві «Література і мистецтво», видання було багато оздоблене чорно-білими ілюстраціями вихованця М. Бойчука. З огляду на великий попит, у 1933 р.

його перевидали десятитисячним накладом*, який відразу був повністю знищений ще у друкарні. Слідом розпочалися репресії першовидання: з бібліотек і книгарень цензори вилучали вцілілі примірники й усували з життя. «Кобзарі» 1931 і 1933 рр., які були соціальним і художньо-естетичним феноменом епохи, стали раритетами [9]. Створюючи книжковий знак, П. Малишко впровадив у композицію фрагмент ілюстрації В. Седляра до твору Т. Шевченка «Великий льох (містерія)» — дівчину з коромислом.

Серед екслібрисів, пов'язаних з літературною діяльністю Т. Шевченка, виокремлюються доволі рідкісні книжкові знаки автобіографічного характеру. Їх зміст формують переважно цитати з окремих творів. Виконуючи їх, художники опиралися на вірші 1847 р.: «В неволі тяжко, хоча й волі...», «N. N. (Сонце заходить, гори чорніють...»), 1848 р.: «І виріс я на чужині...» і 1849 р.: «І золотої й дорогої...», «Хіба самому написать...», а також повість «Художник» (1856). Мовою символу вирізняється екслібрис «Із книг В. Вітрука», який у 1971 р. виконав І. Буга. На першому плані — хлопчик, який тримає в руках ціпок і разом із похиленою жінкою іде в дорогу. Залишає білу хатину, квітучі сади і зоряні ночі. Він уособлює Т. Шевченка-підлітка, що виїхав з України в 1829 р. разом зі своїм поміщиком П. Енгельгардтом, якого призначили на службу у Вільно («І виріс я на чужині...»). Відомо, що побувати на батьківщині йому вдалося лише в 1843 р. («Якось недавно довелось мені заїхати в Україну, у те найкраще село...» [23, с. 536]). У 1986 р. Людмила Лобода у своїй творчості звернулася до пізніших поезій Т. Шевченка «Доля» і «Муза» (обидві — 1858). Перша спричинилася до появи екслібриса родини Петруків, а друга — до екслібриса М. Малишка. Книжкові знаки тісно взаємозв'язані. У них простежується динаміка переживань героїні — Долі. Будучи «другом, братом і сестрою» [23, с. 706], вона міцно обіймає дитину, не покидає її «і вдень, і ввечері, і рано» [23, с. 708], а коли поклала сина в домовину, гірко ридає. Її трагедію підсилює контрастне зіставлення темного і світлого, гострі спадаючі лінії.

* Друге перевидання «Кобзаря» з ілюстраціями Василя Седляра стало можливим лише у 2009 р. завдяки старанням літературознавця Артура Рудницького і керівників проекту — видавців Леоніда Фінберга і Павла Сачека.

Автобіографічного характеру набули твори, автори яких зверталися до поеми «Кавказ» (1845–1846). Виконуючи їх, художники апелювали до образу Прометея. За давньогрецькими міфами, Прометей — титан, покровитель людей, який викрав вогонь з Олімпу і дав його людям. За цей вчинок Зевс покарав його, прикував до скелі в Кавказьких горах, де щодня орел виривав у нього печінку, яка за ніч виростала знову.

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі.
Споконвіку Прометея
Там орел карас,
Що день божий добрі ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові —
Воно знову оживає
І сміється знову [23, с. 366].

Прометей став узагальненим образом незламного борця за щастя людини, ворога тиранії і водночас її жертви, синонімом імені Т. Шевченка, живе слово якого не скувала Росія. Кожен художник по-своєму вирішив образ поета. Богдан Сорока 1987 р. у творі «З книжок Леся Танюка» показав біль прикутого до скелі героя, ребра якого розбиває хижий птах. У 1968 р. Остап Оброца, виконуючи екслібрис для Богдана Пастуха, намалював його з піднятою книжкою над головою, а під його ногами — розчавленого двоголового російського орла. Цей ряд в алегоричній формі продовжує уже згадуваний екслібрис «Із книг Ю. Кучабського», що належить Богдану Гурману. У його центрі — автопортрет Т. Шевченка від листопада 1849 р. Позаду нього — частково трансформований державний герб Росії: замість скіпетра і держави подані кийок і кайданки, центральну ж корону, уособлення імперської влади, замінює солдатський кашкет.

Окрему частину становлять книжкові знаки, в яких зображено жіночі образи літературних творів Т. Шевченка, до яких він звертався багато разів. Його цікавила доля жінки — селянки, скривдженої дівчини, покритки, вдови. Цю тему поет висвітлює

у найрізноманітніших варіантах. Прикметно, що саме нею розпочинається творчість Кобзаря в цілому:

Така її доля... О Боже мій милий,
За що ж ти караєш її, молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькї очі?... Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні нььки,
Одна, як та пташка в далекім краю.
Пошли ж ти їй долю — вона молоденька,
Бо люди чужїї її засміють [23, с. 9].

«Наймичка», «Марія», «Відьма», «Княжна», «Катерина» — у цих поемах також висвітлена тема жіночої долі. Сова, Відьма, Марія, Катерина — це реальні, живі постаті кріпацького життя в Україні.

Найпопулярнішою постаттю в екслібрисах є Катерина — символ України, скривдженої та зневаженої панамі. Малюючи її, художники дуже часто зверталися до однойменного живописного полотна (1842). У багатьох творах вона присутня поряд з автопортретом Т. Шевченка. Разом з тим художники подавали її окремо, у повний зріст (Півень В. «Ex libris Цюпки І. К.», 1984), або частково (Буга І. «Шевченкіана В. Вітрука», 1971; Лобунь В. «Із книг Олійника про Т. Г. Шевченка», 1983).

Тему трагічної любові жінки, до якої неодноразово звертався Т. Шевченко, розвивали у книжкових знаках інші художники. Більш масштабно вона знайшла своє відображення у творах І. Буги. Всі вони виконані для В. Вітрука. Композиція кожного включає миловидний образ дівчини у народному строї, обличчя і жест якої відображають драму її душі. Її додатково увиразнюють цитати: «Нащо мені чорні брови, нащо карі очі...» [23, с. 21], «І на диво серед поля тополею стала...» [23, с. 71].

Не оминули своєю увагою автори екслібрисів теми материнства, красу якого розкривають рядки з відомого твору Т. Шевченка : «У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим» [23, с. 620] (Сорока Б. «Шевченкіана Романа Фіголя», 1987).

Не залишилася непоміченою митцями насиченість поезії Т. Шевченка духом славного минулого. «Тарасова ніч», «Іван Підкова»,

«До Основ'яненка» (усі — 1840) — це перші твори, в яких поет нагадав українському народові, що «була колись Гетьманщина» [23, с. 51], «було колись — в Україні ревіли гармати; було колись — запорожці вміли панувати. Панували, добували і славу, і волю — минулося...» [23, с. 75]. Героїко-патріотичне минуле України у своїх творах поет кожен раз протиставляє сучасності. Тим не менше художники не малюють внуків, які косять на могилах траву, не знаючи кого і за що в них колись поховали, які сіють у полі панам жито, не відаючи як на нім паслися козацькі коні. Вони тяжіють до розкриття віри Кобзаря в дух могил, дух минулого, який відродить український народ. Кращим чином це відображає Василь Остафійчук у своєму творі «Шевченкіана В. Вітрука» (1984). Його композиція поділена на три частини. Центральна містить зображення могил, ліва — походу козаків, права — кривавої сутички. Мова «про Січ, про могили, коли яку насипали, кого положили, про старину, про те диво, що було, минуло...», про те, «що діялось в Україні, за що погибала, за що слава козацькая на всім світі стала!» [23, с. 74], втілилися в численних образах, найперше козаків і гайдамаків, борців «за святую правду-волю» [23, с. 382]. У книжкових знаках переважають образи гайдамаків, загони яких склалися із козаків, селян, наймитів, міщан-ремісників, а також збіднілих шляхтичів. Гайдамацький рух, який поширився основним чином на Київщині, Брацлавщині і Волині, засвідчив, що Москві не вдалося знищити українського народу, його прагнень до незалежності. Працюючи над екслібрисами, митці опиралися на поему Т. Шевченка «Гайдамаки» (1841), де змальовано події, які й у XIX ст. залишалися у пам'яті більшості людей. З-поміж інших виділяється твір Богдана Сороки «Книга Вл. Онищенка» (1987). Представлена тут численна група людей, в руках яких сокири, коси, вила, вражає передачею сили руху. На окрему увагу заслуговує автоекслібрис «Шевченкіана Петра Прокопіва» (1979). Він відомий у кількох варіантах. Зміст поеми художник втілює у ємкому образі чоловіка з піднятою рукою, що закликає людей на бій. За ним ідуть інші. Серед них жінка. Попереду — Т. Шевченко. Його чоло вихоплене світлом. В очах — біль і гнів. Напружена гра світла, підсилена різним напрямом ліній, що перетинаються, підкреслює драматизм ситуації.

Розвиток теми визвольних змагань українського народу, яку оспівував Т. Шевченко, знаходить розвиток у використанні художниками цитат з його літературних творів. Притому вони не мають образної розв'язки. Митці, наслідуючи Кобзаря, повсякчас нагадують народові про необхідність боротьби з режимом, оскільки тільки вона може принести очікувану волю. Серед них найпоширенішими є «Робочим головам, рукам на сій окраденій землі свою ти силу ниспошли» [23, с. 798], «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине...» [23, с. 73], «Діла добрих оновляться, діла злих загинуть» [23, с. 384], «І оживе добра слава, слава України» [23, с. 380]. Окремі митці, звертаючись до інших цитат, більш виразно засвідчують необхідність визвольних баталій. У центрі їхніх творчих пошуків — «Заповіт» Т. Шевченка (1845): «І вражою злою кров'ю волю окропіте» [23, с. 7]. Тому більшість екслібрисів можна трактувати не інакше як наказ карати «кров'ю за кров», а за пожежі «пеклом» відплатити. Кривавий, безжальний, жорстокий і страшний образ тієї боротьби кращий від бездіяльності:

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла, червоніла. [...]
Сумно, страшно, а згадаєш —
Серце усміхнеться [23, с. 119].

Метою боротьби є земля, де не буде «врага» й «супостата», а тільки Син, Мати та Люди на землі.

Окреме місце в екслібрисах займає поема «Сон (комедія)» (1844), яку Т. Шевченко написав під враженням від перебування в Україні. Батьківщина, на його думку, могла б бути раєм, якби не те, що в ній твориться з волі загарбників. У тім раї «латану свитину з каліки знімають, з шкурою знімають, бо нічим обуть княжат недорослих; а он розпинають вдову за подушне, а сина кують, єдиного сина, єдину дитину, єдину надію! В військо оддають! [...] а онде під тином опухла дитина, голодная мре, а мати пшеницю на панщині жне» [23, с. 261]. Але столиця Російської імперії «сита», «надута», «облита золотом». Упродовж років поема поширювалася шляхом переписування. І тільки після смерті Кобзаря, у 1865 р., побачила світ. Вона стала викликом царській Росії. Композиція

екслібриса, який виконав Б. Гурман для В. Вітрука у 1983 р., містить два образи — портретне зображення Т. Шевченка (на підставі «Автопортрета зі свічкою») і кінний пам'ятник Петру I («Мідний вершник»), який «розпинав нашу Україну». Колізію автор загострив кількома протиставленнями. Вони простежуються у пропорціях: лик українського мислителя більший за постать російського імператора на коні; у світлотіньовому контрасті: у першому домінують білі площини, другий вирізняється темними; у сюжетному зв'язку: Т. Шевченко дивиться на Петра, а той спрямовує свій погляд убік.

Працюючи в екслібрисі над тим чи іншим образом з літературних творів Т. Шевченка, художники неодноразово зверталися до здобутків видатних майстрів, які ілюстрували «Кобзар», а саме Опанаса Сластіона, Василя Седляра, Василя Касіяна, Михайла Дергуса, Володимира Уткіна, Софії Караффи-Корбут, Олександра Данченка, Івана Марчука, Василя Лопати та багатьох інших, збагативши свій досвід традиціями української класичної книжкової графіки.

Виконуючи екслібриси, митці опрацьовували не лише літературні, а й живописні, або графічні твори Т. Шевченка. Крім згаданої картини «Катерина», в їхньому арсеналі були живописні полотна «Селянська родина» (1843) і «Портрет Маєвської» (1843), а також рисунки тушшю з циклу 1856–1857 рр. «Притча про блудного сина», насамперед «Кара шпіцрутенами».

Вагому групу становлять книжкові знаки, в яких активно використовуються зображення скульптурних портретів Т. Шевченка, пам'ятників (фрагментарно або повністю). Їх можна бачити в багатьох книжкових знаках. Поза увагою художників не залишився пам'ятник, який виконав І. Кавалерідзе для Полтави (1926). З-поміж усіх виділяється власний екслібрис К. Козловського («Шевченкіана К. С. Козловського», б. р.). Пам'ятник (скульптор М. Манізер, архітектор Й. Лангбард), який постав у Харкові в 1935 р. і належить до кращих зразків монументальної Шевченкіани, присутній у творах Миколи Демиденка («Україніка М. І. Молочинського», 1978), Анатолія Рожка («Ex libris Анатолія Рожка», б. р.). Пам'ятник Т. Шевченкові (скульптор М. Манізер, архітектор Є. Левінсон), що піднявся в 1939 р. на Чернечій горі біля Канева, став елементом книжкового знаку, який виконав Іван Балан («Шевченкіана Мирослави Балан»,

1987). В екслібрисну Шевченкіану завдяки Івану Крислачу увійшов пам'ятник, зведений спільними зусиллями скульпторів В. і А. Сухорських та архітекторів Ю. Диби і Ю. Хромея у Львові (1992 р.) («Із книг Ореста Лаврука», 2007). Поза увагою художників не залишилися пам'ятники Т. Шевченкові за межами України. Стефанія Гебус-Баранецька («Шевченкіана Ростислава Олексіва», 1969), Іван Пантелюк («Шевченкіана Ростислава Олексіва», 1969), Василь Леоненко («Книжка Майби А.», 1980), Василь Куравський («Ex libris Шевченкіана Дундяка М. М.», 1983) у своїй творчості апелювали до пам'ятника українському поетові, який відкрили в 1964 р. у Москві (скульптори М. Грицюк, Ю. Синькевич, А. Фуженко, архітектори А. Сницарев, Ю. Чеканюк). Усі вони подають його у профіль з правої сторони, що допомогло їм показати рух постаті: голова частково похилена вперед, руки стиснуті за спиною, а одяг розвіває вітер.

Окрему групу формують книжкові знаки музеїв, галерей, інститутів, шкіл, товариств, які носять ім'я Т. Шевченка. Відомо, що їх є доволі багато, однак у фондах бібліотеки зберігається їх невелика кількість, зокрема «Ex libris Музею-заповідника Т. Г. Шевченка у Каневі» (б. р.), який виконав І. Пантелюк.

Опрацьовуючи композиції екслібрисів, художники повсякчас включали додаткові елементи. Серед них окреме місце зайняли автобіографічні, зокрема хата, в якій народився Т. Шевченко, і план тої, про яку він мріяв, споруда Петербурзької академії мистецтв. До них слід зарахувати весільні рушники, які Т. Шевченко замовив крелевецькому майстрові Демиду Кошукові: поетові не судилося одружитися, ткач з Кролівця приніс рушники і поклав їх на домовину. Цей ряд доповнює палітра з пензлями, свічка, каламар, пера, розірвані кайдани. Притому митці часто звертаються до народної символіки. Використовують у своїх творах гілку калини (дівоча врода), квітку соняшника (витриманість, постійність, сила), сонце, напівзакрите чорною хмарою (провісник лиха), тощо.

Екслібрисна Шевченкіана є одним із кращих джерел багатства семантики образу Т. Шевченка в образотворчому мистецтві ХІХ–ХХІ ст., обумовлена впливом певних змін в ідеологічному й історичному просторі України протягом майже двох століть. Це пов'язано передусім з тим, що «в пантеоні українських мислителів

1. *В'юнник А.* Альбом графічної Шевченкіани / зібрав *Андрій В'юнник* // Вітчизна (Київ). — 1963. — Чис. 7. — Додаток до журналу (вкладка 1) ; чис. 8. — Додаток до журналу (вкладка 2) ; чис. 9. — Додаток до журналу (вкладка 3) ; чис. 10. — Додаток до журналу (вкладка 4) ; чис. 11. — Додаток до журналу (вкладка 5) ; чис. 12. — Додаток до журналу (вкладка 6) ; 1964. — Чис. 1. — Додаток до журналу (вкладка 7) ; чис. 2. — Додаток до журналу (вкладка 8) ; чис. 3. — Додаток до журналу (вкладка 9) ; чис. 4. — Додаток до журналу (вкладка 10).
2. Виставка «Шевченко в екслібрисе» / Народный музей железнодорожников Литвы. — Вильнюс, 1984. — 6 с., ил.
3. *Донець О. М.* Використання образу Т. Г. Шевченка в українському радянському плакаті (за матеріалами зібрання українського радянського плаката з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) / *О. М. Донець* // Рукописна та книжкова спадщина України : археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. — Київ, 2013. — Вип. 17. — С. 270-276.
4. *Забужко О.* Шевченків міф України : спроба філософського аналізу / *Оксана Забужко*. — 4-те вид. — Київ : Факт, 2009. — 148 с.
5. *Іваничук Р.* Благослови, душе моя, Господа... : щоденникові записи, спогади і роздуми / *Роман Іваничук*. — Львів : Просвіта, 1993. — 272 с.
6. *Коваль Р.* Шевченкіана Михайла Гаврилка / *Роман Коваль*. — Київ : Історичний клуб «Холодний яр», Центр ДЗК, 2014. — 104 с., іл.
7. *Костюк С.* Фонд образотворчого мистецтва: загальна характеристика / *Степан Костюк* // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника : зб. наук. праць. — Львів, 2010. — Вип. 2 (18). — С. 44-64, іл.
8. *Костюк С. П.* Графічний і нотний фонди відділу мистецтва Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР / *С. П. Костюк* // Бібліотека — науці : зб. наук. ст. — Київ : Наук. думка, 1990. — С. 35-44.
9. *Кравченко Я.* Перевидання репресованого «Кобзаря» 1931 року, як художньо-естетичний феномен епохи «стражденного ХХ століття» (до 110-ліття від дня народження художника-бойчукіста Василя Седляра) / *Ярослав Кравченко* // Мистецтвознавчий автограф : зб. наук. праць каф. історії і теорії мистецтва Львівської нац. академії мистецтв. — Львів : ЛНАМ, Ліга-Прес, 2010. — Вип. 4/5. — С. 300-309, іл.
10. *Кузьменко О.* Шевченкіана в екслібрисах / *Олексій Кузьменко* // Образотворче мистецтво (Київ). — 1989. — Чис. 2. — С. 12-14, іл.
11. *Лакиза І.* Тарас Григорович Шевченко : критично біографічний нарис / *Іван Лакиза*. — 2-ге допов. вид. — Харків : Л-ра і мистецтво, 1931. — 159 с.

12. *Нестеренко П.* Чари екслібрисної Шевченкіани / *Петро Нестеренко* // Образотворче мистецтво (Київ). — 2008. — Чис. 1. — С. 90-92, іл.
13. *Новицький О.* Тарас Шевченко як маляр / *Ол. Новицький*. — Львів ; Москва : Типо-літографія Т-ва И. Н. Кушнеревъ и К., 1914. — 90 с., 83 таб.
14. *Овсійчук В.* Мистецька спадщина Тараса Шевченка у контексті європейської художньої культури / *Володимир Овсійчук*. — Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2008. — 416 с., іл.
15. *Онищенко В.* Перші знаки з Шевченкіани / *Володимир Онищенко* // Образотворче мистецтво (Київ). — 2014. — Чис. 1. — С. 88-89, іл.
16. *Попович К.* Шевченкіана у творчості київських художників-графіків 1980-х рр. / *Катерина Попович* // Образотворче мистецтво (Київ). — 2014. — Чис. 3. — С. 112-115.
17. *Рубан В. В.* Український портретний живопис першої половини ХІХ століття / *В. В. Рубан*. — Київ : Наук. думка, 1984. — 372 с., іл.
18. *Сидор О.* Колекція Володимира Вітрука : пристрась і громадянський обов'язок / *Олег Сидор*. — Львів : Оранта, 2008. — 392 с., іл.
19. Т. Г. Шевченко в екслібрисах українських художників : календарі-щомісячники : 1989 / уклад. *В. Онищенко*. — Київ : Рад. Україна, 1988. — 12 од.
20. *Чумак К. В.* Фотографії Т. Г. Шевченка / *К. В. Чумак* // Шевченківський словник : у 2 т. — Київ : Вища школа, 1977. — Т. 2 : Мол-Я. — С. 311, іл.
21. Шевченкіана в екслібрисі : альбом / упоряд. і авт. вступ. ст. *В. І. Хворост*. — Дніпропетровськ : Дніпрокнига, 2008. — 240 с., іл.
22. Шевченкіана в екслібрисі : альбом / упоряд. і авт. вступ. ст. *В. І. Хворост*. — Дніпропетровськ : Січ, 1993. — 166 с., іл.
23. *Шевченко Т.* Кобзар / *Тарас Шевченко*. — Львів : Каменяр, 2011. — 872 с., іл.
24. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів : у 10 т. / *Тарас Шевченко*. — Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. — Т. 8 : живопис, графіка 1847–1850 / відп. ред. *В. І. Касіян*. — VIII, 98 с., 193 іл.
25. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів : у 10 т. / *Тарас Шевченко*. — Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. — Т. 10 : живопис, графіка 1857–1861 / відп. ред. *В. І. Касіян*. — 176 с., 129 іл.
26. *Яцюк В.* Таїна Шевченкових світлин / *Володимир Яцюк*. — Київ : КВІЦ, 1998. — 88 с., іл.
27. *Яцюк В.* Шевченківські відзнаки на західноукраїнських землях / *Володимир Яцюк* // Дзвін (Львів). — 2009. — Чис. 5/6. — С. 118-126, іл.